

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved fhv. rektor, *cand.mag.* Henrik Bertelsen, *docent, dr.phil.* Erik Christiansen, *professor, dr.theol.* Troels Dahlerup, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *forskningsstipendiat, mag.art. et lic.theol.* Per Ingesmann, *forskningsbibliotekar, dr.phil.* John T. Lauridsen, *universitetslektor, fil.dr.* Michael Linton, *forskningsstipendiat, lic.phil.* Hanne Rimmen Nielsen, *lic.phil.* Johs. Nielsen, *forskningsstipendiat, lic.phil.* Thorsten Borring Olesen, *mag.art.* Ny Paludan-Müller, *professor, dr.phil.* Henning Poulsen, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *stud.mag.* Bo Beier Thorup.

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG LÆNGERE TIDSPERIODER

Henrik Fode: *Liberalisme og frihandel 1814-1914*. Dansk Toldhistorie III. (Kbh., 1989). 383 s., ill.

Anders Monrad Møller: *Etaten og traditionerne 1914-1945*. Dansk Toldhistorie IV. (Kbh., 1990). 403 s., ill.

Med Dansk Toldhistorie i fem store bind foreligger en af de største og i hvert fald den nyeste fremstilling af en af de store statsinstitutioners historie. Det er prisværdigt, at Toldhistorisk Selskab næsten helt har overladt det til faghistorikere at realisere opgaven. De 4 af de 5 bind er skrevet af historikere. Kun den nyeste tid efter 1945 er behandlet af etatens egne embedsmænd (se de tidligere anm. i Historie). Det fremgår intetsteds i værket, om og i hvilket omfang, der har været lagt fælles redaktionelle retningslinier for hele værket. Det synes i et vist omfang, som om de enkelte forfattere har haft frie hænder, idet de har løst opgaven på hver deres måde, ligesom der ikke er nogen større sammenhæng mellem de enkelte bind. Således kan læseren udmærket starte her med Henrik Fodes

trede bind med tiden fra 1814 uden at have læst det foregående bind. Der startes mere eller mindre fra et nulpunkt, ja side 28 f. får vi tilmed en præsentation af, hvad told er. Det har været en stor opgave at gå til og den er for bind 3s vedkommende blevet lagt i hænderne på en, der er kyndig som få i det 19. århundredes erhvervshistorie. Opgaven er løst på fortrinlig vis, når man tager i betragtning, at der på den ene side mangler mange tidssvarende undersøgelser af århundredets toldhistorie, på den anden side foreligger et meget stort og frugtbart, men kun lidt benyttet, materiale. Fode formår for det første at få trukket nogle hovedlinier med brudflade omkring og efter århundredets midte, så toldetatens historie ses i sammenhæng med den øvrige samfundsudvikling. Hertil trækker han på den foreliggende litteratur og strejftog i kildematerialet. For det andet dykker han med sikker hånd på udvalgte tidspunkter ned i lokale toldsteders historie og præsenterer os for mennesker, arbejdsforhold og den lokale erhvervshistorie. Bogen begynder på

toldkontoret i Århus og gang på gang vender vi tilbage dertil gennem århundredet. Ved at kombinere toldstedets kildemateriale med andet lokalt orienteret kildemateriale kan han tegne et præcist billede af de ændrede vilkår for toldtaten gennem århundredet. Den anvendte fremgangsmåde illustrerer fint, hvor meget der vil være at hente for lokalhistorien i toldarkiverne. Fode kunne selv være gået endnu videre ad den vej i sin fremstilling, for her og der fremlægger han materiale, f.eks. side 190 om Fanø, hvor han ikke selv følger oplysningerne op og lader læseren i stikken. Konkret gælder det baggrunden for Fanøflådens dominerende stilling. Fode gør nærmest en dyd af i fremstillingen at påpege, hvad toldarkiverne kan bruges til. Det kan virke overflødig ikke mindst nu, da forf. selv i Fortid og Nutid på bedste vis præsenterer mulighederne i toldarkiverne (Fortid og Nutid XXX). Her og der kunne fremstillingen også være strammet, da der tages en hel del unødvendige detaljer med (f.eks. s. 80, 166). Hof- og Statskalenderen er en stærkt benyttet kilde til fremstillingen, men alligevel er det et spørgsmål hvor mange gange »den fornemme bog« og en del af de andre benyttede kilder behøver at være omtalt direkte i teksten, når noteopgivelsen er fuldt tilstrækkelig.

Fode har bygget fremstillingen op i to dele med kronologisk overgang omkring 1850. Inden for hver del er der en række tematiske afsnit. F.eks. i første del om Sundtolden, den internationale kritik af denne told, dens ophævelse og betydningen heraf for såvel Helsingør, som toldvæsenet. Afsnittet afsluttes effektivt med nedrivningen af Øresunds toldkammer. Der bliver også revet ned i et andet af denne dels afsnit. Konsumtionen, dens forudsætninger, svagheder og sluttelig ophævelse, bliver gennemgået i kapitel 5. Vi får beskrevet

ikke alene konsekvenserne for byernes udscende med nedrivningen af byportene og plankeværkernes fjernelse, men også påpeget den arbejdsløshed, der fulgte i kølvandet for næsten 1/3 af toldtatens personale. Det bliver demonstreret, hvordan den type arbejdsløshed blev behandlet. Personalet er i det hele taget en gruppe, som gøres til genstand for omfattende behandling. Vi når fra topcheferne til hierarkiets bund. Det sidste ikke mindst takket være de såkaldte konduitelister, årlige lister udarbejdet med en karakteristik af hver enkelt ansat i etaten. Her er meget at hente for personalhistorikerne, og læseren giver listerne et godt billede af det tilfældige og ikke videre kvalificerede personale, toldtaten rådede over i det meste af forrige århundrede. Det gik kun langsomt med professionaliseringen. Toldernes lønninger behandles s. 266 ff. under overskrifterne »Levestandard« og »Arbejde i fritiden«. Fode refererer klager over lønnen fra personalet og en anonym opstilling af et årsbudget for en københavnsk toldassistent ca. 1890. Ifølge det årsbudget skulle en assistent have 35 % mere i løn for at leve ordentligt. Blot mangler vi et sammenligningsgrundlag for at kunne tage stilling til klagerens berettigelse og opstillingens rimelighed! Med god grund behandler Fode i to omgange den kaution, der skulle stilles for at blive toldkasserer (s. 85 ff., 272 ff.). Uden at nå en endelig afklaring viser de fremlagte eksempler, at toldkassererne for at opnå embede skaffede sig kautionister blandt velhavende slægtninge eller kendte lokale købmænd. Med den sidste kautionistgruppe var der oplagt mulighed for favorisering eller svindel i foreningen af embedsmandens og erhvervsmandens interesser. Dog viser det fremlagte materiale ingen eksempler på, at de ikke sjældent forekommende bedragerier og underslæb skyld-

tes et samarbejde mellem toldkassererne og deres kautionister (jfr. s. 95 ff.). Forholdene i København bliver der ikke gjort så meget ud af. Vi må ikke kun se det som udslag af, at fremstillingens forfatter sidder i Århus. Det er også godt sagligt begrundet, for det var provinsen, der førte an i den økonomiske udvikling igennem århundredet, hvor hovedstaden først til sidst tog det kraftige spring fremad, og toldvæsenet er nu ifølge sin natur en landsdækkende etat. Det viser denne fremstilling på fortrinlig vis.

Bind 4 dækkende perioden 1914-45 er skrevet af Anders Monrad Møller. Han har haft et lige så stort sidetal til rådighed til gennemgang af en blot 30 årig periode, som Fode havde til hele forrige århundrede. De er blevet benyttet til en fremstilling af en helt anden karakter end Henrik Fodes. Monrad har valgt en overordnet kronologisk fremadskridende beretning, med kapitlet »Den faguddannede tolder« som eneste undtagelse. De øvrige kapitler dækker hver sit tiår, som f.eks. kapitlet med den sigende overskrift »De turbulente tyvere«. Inden for de enkelte kapitler er der så foretaget en enmæssig behandling. Hvor bind 3 rummede stadige udblik til den almindelige samfundsudvikling, har Monrad Møller i snævrere forstand valgt at skrive etats-historie. Titlen på bind 4 »Etagen og traditionerne« er med til at understrege det. Det kan næppe siges, at den til rådighed stående stofmængde for bind 4s vedkommende har gjort denne indsnævring af perspektivet mere nødvendig end for bind 3s vedkommende. Det er forfatterens klare valg, ganske som måden materialet er blevet anvendt på. Monrad Møller skriver selv i sit forord, at han har trukket på personaleorganisationernes fagbladslitteratur og stikprøver i det utrykte kildemateriale. Det er værd at lægge mærke til, for det har

været afgørende for de emner, der bliver behandlet, og måden de bliver behandlet på. Der er ikke meget perspektiv ud over etaten selv, som vi finder det i Fodes fremstilling i bind 3. Monrad Møller har ment at kunne undlade at benytte og henvise til en række standardværker som f.eks. Dansk socialhistorie og Dansk pengehistorie. I behandlingen af første verdenskrig vil man lede forgæves efter de relevante fremstillinger af f.eks. Einar Cohn: Danmark under den store krig, 1928 eller Tage Kaarsteds Ove Røde biografi. Tilsvarende for anden verdenskrigs vedkommende. Her glimrer f.eks. Rig-mor Skades vigtige oversigter dels i Økonomi og Politik, dels som selvstændigt tryk ved deres fravær. Arne Lunds Industrien under besættelsen, 1949 og Sigurd Jensens Levevilkår under besættelsen, 1971 ligeledes. Flere kunne nævnes, også for den mellem krigene liggende periode. Med den for snævre anvendelse af den trykte litteratur snyder forf. læseren for såvel perspektiver som andre synsvinkler. Jeg vil give et par eksempler. Side 341-45 gives der en skildring af kampen om Amalienborg i september 1944. Monrad Møller mener, at det er tilstrækkeligt med Dansk toldtidende 1945 som kilde til den begivenhed (note 42 side 388). Han supplerer eller korrigerer ikke med andre beretninger eller senere fremstillinger, som der ellers er nok af. Udsagn fra et øjenvidne i toldetaten betragtes både som tilstrækkeligt og relevant i sig selv.

Måske er det fordi, der ikke har stået noget derom i toldorganisationernes fagpresse, men alligevel vil jeg i et værk med titlen Dansk toldhistorie, dækkende perioden 1914-45 forvente at finde i det mindste en omtale af, hvis ikke en egentlig fremstilling af de dansk-tyske told- og møntunionsforhandlinger i efteråret 1940 (hertil Henrik S. Nissen: 1940: studier i forhandlings- og samar-

bejdspolitikken, 1973). Det er der imidlertid ikke. Måske fordi toldtaten ikke spillede nogen rolle ved forhandlingerne? Monrad Møller har afgrænset sit stof lige lovligt hårdt på visse områder. Til gengæld får vi så meget mere at vide om personaleforholdene og diskussioner i personalegruppen. I denne periode griber professionaliseringen om sig, og det organiserede uddannede personale træder til. Det må her nærmest høre til pligtstoffet, at der er medtaget nogle beretninger om toldansatte, som gjorde en indsats i modstandskampen, en indsats der i øvrigt intet havde med toldtaten at gøre (s. 354 ff. Heller ikke her er oplagt supplerende litteratur anvendt). Monrad Møller fremlægger stof om personalepolitikken, rekrutteringen til toldtaten og personalets uddannelse som nok skal vise sig nyttigt, når det engang kommer til komparative undersøgelser af de store statsinstitutioners udvikling. Selv forsøger han ikke at foretage sådanne sammenligninger med andre etater, hvilket på det nuværende forskningsstade også vil være for meget at forlange. Vægten i fremstillingen er også forskubbet mere

mod København sammenlignet med bind 3. Tilstandsbeskrivelserne fra provinsen må vi med enkelte undtagelser (forholdene ved grænsen) stort set undvære. Med hele sit anlæg lægger bogen ikke op til nogen konklusion, og en sådan får vi heller ikke. Til en vis grad er det blevet en noget traditionel etatshistorie, selv om vi er lykkeligt fri for en fokusering på organisationens ledere.

Trods det fornemme udstyr, er det i lighed med det foregående bind 2 fælles for bind 3 og 4, at kortmateriale savnes, f.eks. over toldsteder markeret efter størrelse eller betydning. Det burde have været oplagt at bringe sådanne i et værk, der i øvrigt er gennemillustreret. I nogle tilfælde er de gengivne figurer også lige lovligt tarvelige (se bd. 3, s. 61, 67, 68, 71). Trods de kritiske bemærkninger er der grund til at ønske både forfatterne og udgiveren, Toldhistorisk Selskab, tillykke med dette værk, som har kunnet realiseres på få år. For nok har vi ikke fået den mere definitive fremstilling, men her er et godt grundlag at arbejde videre med til de forskellige formål.

John T. Lauridsen

OLDTID OG MIDDELALDER

Anna Götlind: *The Messengers of Medieval Technology? Cistercians and technology in medieval Scandinavia* (Victoria Bokförlag, 1990). 44 s. Appendices I-VI.

Cistercienserklosteret Øm ligger mellem Mossø og Gudensø. Ved hjælp af et blylod fandt en vis broder Martin ud af, at forskellen i vandstanden mellem de to søer var en alen, en i datiden imponerende teknisk bedrift. Munkene kunne således ved at grave en 700 me-

ter lang kanal mellem søerne få masser af vand, også til driften af møller. Sene- re gravede man yderligere to kanaler som et led i en storstilet regulering af stedets afløbsforhold. De formede øen *Cara Insula* = Øm. Derefter fulgte klosterets store opgangstid: en lykkelig periode på lidt mindre end 100 år. Som klosterreglerne foreskrev opdyrkede brødrene et stort område, hvor landbrugstekniske erfaringer fra hele Vesteuropa kunne blive nyttiggjort. Hvert eneste år skulle nemlig abbeden møde i